

С.С.Гулямов,
юримик фанлари доктори, профессор
А.С.Сидиков,
Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий
кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби бўлим
бошлиғи

ЎЗБЕКИСТОННИНГ РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТИ РИВОЖЛАНИШИ ШАРОИТИДА ИҚТИСОДИЙ СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШНИ РАҚАМЛАШТИРИШ ВА ВИРТУАЛЛАШТИРИШ

Аннотация: В рамках данной статьи, обоснованы и предложены новые фундаментальные, концептуально-базовые принципы судебной реформы – цифровизация и виртуализация экономического судопроизводства, которая позволит существенно обеспечить доступ физических и юридических лиц к правосудию, обеспечить его максимальную открытость и прозрачность. Данная концепция в практическом аспекте реализует принцип независимости и объективности при вынесении судебных решений, будет служить анти-коррупционным механизмом и способствовать предотвращению незаконного вмешательства в дела судьи и давления на него со стороны прокуратуры или иных органов власти, что явится концептуальным подходом для пересмотра не только арбитражного, но и гражданского, уголовного, административных процессов и даст существенный толчок в дальнейшем развитии судебной системы любой страны.

Ключевые слова: информационные технологии, цифровая экономика, пандемия, реформы, принципы, антикоррупционный механизм, прозрачность, демократия, право, законодательство, правосудие, судопроизводство, арбитраж, удаленный доступ, электронный документооборот, ЭЦП.

Abstract: Within the framework of this article, new fundamental, conceptual and basic principles of judicial reform are substantiated and proposed - digitalization and virtualization of economic legal proceedings, which will significantly provide access to justice for individuals and legal entities, ensure its maximum openness and transparency.

In practical terms, this concept implements the principle of independence and objectivity in judicial decisions, will serve as an anti-corruption mechanism and will help to prevent unlawful interference in the affairs of a judge and pressure on him by the prosecutor's office or other authorities, which will be a conceptual approach for reviewing not only arbitration, but and civil, criminal, administrative processes and will give a significant impetus to the further development of the judicial system of any country.

Keywords: IT, digital economy, pandemic, reforms, principles, anti-corruption, transparency, democracy, law, legislation, justice, legal proceedings, arbitrage, remote access, e-document, EDS.

Иқтисодиётни рақамлаштириш дунё сиёсатидаги сўнги ўн йилликнинг асосий тенденцияларидан бири бўлиб келмоқда. Айниқса, кибермақонда иқтисодий алоқаларнинг долзарблиги ортмоқда. Виртуал дунё тобора кўпроқ ҳақиқий ҳаётнинг бир қисмига айланиб бормоқда. Виртуал иқтисодиёт эса ҳақиқий иқтисодиётнинг бир қисмига айланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2020 йил Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни

ривожлантириш йили деб эълон қилинди. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикасида давлат, жамият ва хусусий бошқарувнинг барча соҳаларида кенг қўлланма ислохотлар амалга оширилмоқда.

Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши шароитида рақамлаштириш зарурати суд соҳасида ҳам, яъни суд ишларини юритиш жараёнида намоён бўлмоқда. Виртуал маконда суд ишларини юритиш, умуман олганда, карантин шароитида, яъни суд жараёнида иштирок этувчиларнинг шахсан ҳозир бўлиш имконияти бўлмаган ҳолларда, долзарб аҳамият касб этмоқда.

Бизнинг фикримизча, барқарор ривожланишга эришиш учун рақамли билимлар ва ахборот технологияларини чуқур ўзлаштириш лозим, бу эса тараққиётга эришиш учун энг қисқа йўлдан боришга имкон беради. Қўлай инвестициявий муҳитни яратиш суд тизимининг самарадорлиги билан бевосита боғлиқдир. Ўз ваколатларини самарали амалга оширадиган ва тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини муносиб ҳимоя қилинишини таъминлайдиган суд тизимини ривожлантириш Ўзбекистон иқтисодиётига инвестицияларни жалб қилишда муҳим омил ҳисобланади.

Мазкур мақола доирасида биз суд ислохотларининг **янги концепцияси** – иқтисодий суд ишларини юритишни рақамлаштириш ва виртуаллаштиришни таҳлил қилдик ва таклиф бердик, бу эса одил судловга жисмоний ва юридик шахсларнинг эришишини сезиларли тарзда таъминлашга имкон яратиб, унинг максимал тарзда очиқ ва шаффоф бўлишини таъминлайди. Бизнинг фикримизча, ушбу концепция амалий жиҳатдан суд қарорларини қабул қилишда мустақиллик ва холислик тамойилини амалга оширади, бу нафақат иқтисодий, балки фуқаролик, жинсий, маъмурий процессларини қайта кўриб чиқишда концептуал ёндашув бўлиб хизмат қилади ва мамлакат суд тизимининг янада ривожланишига муҳим туртки бўлади.

Кўпгина вазирлик ва идоралар, Ўзбекистон корхоналари ҳали ҳам рақамли технологияларни тўлиқ жорий этишдан узоқдир, десак муболаға бўлмайди. Албатта, “рақамли иқтисодиёт”ни шакллантириш учун тегишли инфратузилма, улкан ресурслар ва ишчи кучи талаб этилади. Аммо, қанчалик қийин бўлмасин, биз бу ишни бугун бошлашимиз керак, акс ҳолда эртага жуда кеч бўлади.

Шу сабабли ҳам рақамли иқтисодиётга тез суръатларда ўтиш кейинги беш йилда бизнинг устувор вазирамиз бўлади [1].

Эҳтимол, виртуал суд жараёни суд келажиги ҳисобланади, чунки бу суд жараёнинининг барча иштирокчилари учун уларнинг вақтлари ва пулларини тежаш орқали, шунингдек, ҳар қандай пандемиядан қатъий назар, суд жараёнини осонлаштиради.

Адолат билан айтиш керакки, Ўзбекистоннинг иқтисодий судида иш юритишда масофадан туриб суд ишларини юритиш учун баъзи чоралар кўрилди. Видеоконференцалоқа орқали суд процессларини ўтказиш, процесс иштирокчиларини томонларнинг шахсий ҳисоблари ёки электрон почта орқали хабардор қилиш, даъво аризаларини электрон шаклда бериш - буларнинг барчаси иқтисодий жараёнларни такомиллаштиришга қаратилган бўлиб, иштирокчиларга судгача ва суд ҳаракатларини масофадан туриб амалга оширишга имкон беради.

Бироқ, суд жараёнини такомиллаштиришдаги сезиларли ютуқларга қарамай, процессуал кодексларнинг ва суд процессларида ахборот технологияларидан

фойдаланишни тартибга солувчи бошқа норматив ҳужжатлар деярли ўтган аср тушунчалари ҳисобланган "телеграммалар, факслар, телетайплар ва бошқа алоқа воситалари" тушунчалари билан чекланган бўлиб, улардан замонавий кибермаконда фойдаланишни мураккаблаштиради.

Суд ишларини юритишни рақамлаштириш ва виртуаллаштириш учун қонунчилик базасини яратиш, аynикса рақамли иқтисодий ривожлантириш йилида катта ютуқ бўлар эди, деб ҳисоблаймиз.

Шу муносабат билан, иқтисодий суд ишларини юритишни такомиллаштириш мақсадида, иқтисодий ва бошқа суд ишларини юритишнинг қуйидаги **концептуал ва базавий тамойиллар ва тартиб-таомилларни**, уларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида мустаҳкамлашни тақлиф қиламиз:

- даъво аризасини ёки суд буйруғини бериш тўғрисидаги аризини фақат даъвогар ёки аризагининг электрон почтасидан Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси (бундан буён матнда ЭПК деб юритилади)да назарда тутилган талабларга мувофиқ иқтисодий суднинг ягона электрон почтасига фақат электрон шаклда бериш;

- ишда иштирок этаётган шахсларга виртуал суд жараёни вақти тўғрисида уларнинг электрон почта манзиллари ёки шахсий кабинетларига хабар қилиниши керак;

- даъво аризаси ёки суд буйруғи қайтарилган ёки уни қабул қилиш рад этилган тақдирда, судья бу ҳақида ажрим қабул қилади ва уни даъвогар ёки аризага электрон почта орқали ёки уларнинг шахсий кабинетига юборади;

- иш юритиш учун даъво аризаси қабул қилинганда ва иш қўзғатилиши билан суд жараёни иштирокчиларига процессуал даъво аризасини қабул қилиш ва виртуал суд мажлисини тайинлаш тўғрисида электрон хабар бериш виртуал суд зали (кейинги ўринларда виртуал зал деб юритилади)га кириш учун паролларни иқтисодий суднинг веб-сайтида тақдим этган ҳолда электрон почта ёки иштирокчиларнинг шахсий кабинетлари орқали амалга оширилади;

- виртуал хона - ёпиқ суҳбат учун майдон бўлиб, унга фақат суд жараёни иштирокчилари парол орқали киришлари мумкин. Шу билан бирга, иштирокчилар виртуал залга ҳам шахсий компьютердан, ҳам Интернетга уланган мобил қурилмалардан киришлари мумкин. Ишни кўриб чиқиш учун белгиланган вақтда судья суд процессининг барча иштирокчиларининг виртуал иштирокини ЭПК асосида текширади. Барча иштирокчиларнинг виртуал хонага киришини тасдиқлаганидан сўнг судья суд бошланганлигини эълон қилади;

- судья суд мажлиси иштирокчиларини ўзининг Ф.И.Ш. билан таништирмайди. Судья судгача ва суднинг бирон бир босқичида ўзини танитмайди. Ушбу қонуннинг бузилиши жиноят иши қўзғатилгунга қадар судьяга нисбатан интизомий жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Судья албатта маълум бир логин билан шифрланган бўлади. Ушбу логин судьянинг электрон рақамли имзоси (бундан кейин - ЭРИ) орқали имзоланади. Бундай ҳолда, ҳар бир суд мажлиси учун, шунингдек ҳар бир (апелляция, кассация ва назорат) инстанцияси учун логин ҳар хил бўлиши керак. Бу бошқа суд жараёнларида судьяни иштирокчилар томонидан виртуал суд жараёнида кўриши мумкин бўлган логин орқали таниб олишини олдини олиш мақсадида қилинади;

- белгиланган вақтда виртуал хона судьянинг рухсатисиз автоматик равишда очилади ва суднинг электрон имзоси билан суд охирида ёпилади. Жараён иштирокчиларига виртуал хонага белгиланган вақтда судьянинг рухсатисиз киришга рухсат берилади. Чиқиш суд мажлисининг якунида судьянинг электрон рухсати билан амалга оширилади. Агар судья белгиланган вақтда ўзининг иштирокини электрон рақамли имзоси билан тасдиқламаса, бу виртуал суд ўтказилмаганлиги сабабли суд мажлисини бошқа кунга қолдириш учун асос бўлади. Ўз навбатида, судьянинг йўқлиги тўғрисидаги маълумотлар автоматик равишда маълумот учун Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг инспекциясига юборилади;

- суд жараёнида қатнашувчилар виртуал хонадан судьянинг рухсатисиз чиқиб кета олмайди. Виртуал залдан фақат техник сабабларга кўра (Интернет сигналнинг етишмаслиги) чиқиш мумкин. Чатни такрорий тарқ этиш, сабаблардан қатъий назар, тарқ этган тарафнинг иштирокисиз ишни кўриб чиқиш учун асос бўлади. Агар суд жараёнида иштирок этаётган шахс чатдаги суҳбат чоғида суд мажлисида раислик қилувчи томонидан берилган саволларга жавоб бермаса, судья бу ҳолатни саволга жавоб беришдан бош тортиш сифатида кўриб чиқишга ҳақли. Шунингдек, суд интизоми бузилган тақдирда, тарафлар автоматик равишда виртуал хонадан чиқарилиши мумкин ва бу ҳақида чатда автоматик тарзда юритиладиган суд мажлиси баённомасида тегишли ёзув қайд этилади;

- виртуал хона тарафларга суд томонидан кўриб чиқиш учун зарур бўлган ёки сўралган барча ҳужжатларни юклашга имкон беради. Агар бошқа тарафда электрон шаклда тақдим этилган ҳар қандай ҳужжатнинг ҳақиқийлиги ҳақида шубҳа пайдо бўлса, унинг илтимосига биноан судья ЭПКнинг 80-моддасига мувофиқ суд экспертизасини тайинлаши мумкин. Бундан ташқари, агар экспертиза хулосаси билан шубҳа ўйотган ҳужжат ҳақиқий деб топилган бўлса, шубҳа пайдо бўлган тараф экспертизанинг барча харажатларини ўз зиммасига олади;

- виртуал хонада тартибни таъминлаш учун судья чатни бошқаради ва у раислик қилувчи сифатида кимга сўз берилишини (бу ҳолда, чатда ўз сўзини ёзиш ҳуқуқини) белгилаб беради ва кейин худди шу ҳаракатни амалга ошириш учун чатни бошқа тарафга ўтказди. Бир иштирокчи фаоллаштирилганида, бошқа иштирокчи блокланади, сўнгра бошқа тараф фаоллаштирилади ва биринчи тараф блокланади. Бу оддий суд жараёнларида бўлгани каби, суд жараёнида суд тартибини сақлашга ва иштирокчиларни бири-бирига халақит бермаслигига имкон беради;

- агар процессни бошқа кунга ўтказиш керак бўлса, судья виртуал суд пайтида чат орқали бу ҳақида хабар беради;

- суд мажлиси котибининг виртуал жараёнда иштироки талаб этилмайди, чунки протокол автоматик равишда чатда сақланади. Виртуал суд жараёни якунига кўра, судья чатдаги суҳбатни алоҳида электрон файлга юклайди, бу эса суд мажлисининг баённомаси бўлиб хизмат қилади. Суд муҳокамаси тарафлари виртуал суд процессининг электрон файлини электрон ариза билан бирон-бир давлат божини тўламасдан олиш ҳуқуқига эга;

- виртуал суд мажлисида тақдим этилган ҳужжатлар, шу жумладан суд жараёни давомида ариза ва илтимосномалар электрон рақамли имзо билан имзоланиши керак;

- агар мутахассис, гувоҳ, эксперт ёки таржимонни, шунингдек адолатли қарор қабул қилиш учун иштироки муҳим бўлган бошқа шахсларни таклиф қилиш зарурати вужудга келса, судья виртуал судга кириш учун бир марталик пароль тақдим этади. Ушбу кириш пароли судьянинг уларни таклиф қилиш ёки учинчи шахс сифатида ишда иштирок этиш учун жалб қилиш тўғрисидаги электрон ажрими асосида асосида техник хизмат кўрсатиш маркази томонидан берилади. Кириш пароли йиғилиш вақти ва жойи, шунингдек суднинг виртуал мажлисида иштирок этиш тўғрисида кўрсатма билан биргаликда суд қатнашувчисининг электрон манзили ёки шахсий кабинетига юборилиши мумкин;

- аудио ёки видео хабарлар ёрдамида виртуал судда иштирок этишга йўл қўйилмайди, суд мажлиси қатнашчиси кўзи ожиз ёки кўриш имконияти чекланган ҳоллар бундан мустасно. Агар процесс иштирокчиларидан бири кўзи ожиз ёки кўриш имконияти чекланган бўлса, суд унга бутун суд жараёнининг овоз чиқариб ўқирилиши таъминлаши керак;

- суд мажлиси якунида судья суд қарорини судьянинг ЭРИ томонидан имзоланган электрон файл кўришида виртуал суд залига (чатда) юклаб қўйади. Суд қарори идентификация қилинадиган QR-кодида эга бўлиши керак, унга кўра суд қарорларини ижро этувчи органлар судьянинг электрон рақамли имзоси билан имзоланган ижро тўғрисидаги ҳужжатни оладилар. QR-коди ноёб бўлади ва ҳар бир суд қарорига идентификация қилиш учун берилади;

- суд буйруғини бериш тўғрисидаги ариза қаноатлантирилган тақдирда судьянинг электрон рақамли имзоси билан имзоланган ва идентификация қилинадиган QR-кодида эга суд буйруғи ижро этиш учун суд қарорларини ижро этувчи органнинг шахсий кабинетига ёки электрон почтасига юборилади;

- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий судларида ёки Ўзбекистон Республикаси Олий судининг иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъатларида апелляция ва кассация ишларини уч (беш ёки етти) нафар судьядан иборат коллегиал таркибда кўриб чиқишда уларнинг ҳар бири виртуал суд мажлисида бир вақтнинг ўзида ўзларининг шахсий логинлари билан қатнашадилар ва суд ҳайъати аъзолари бир-бирларини билишмайди, чунки улар шифр орқали номсизлантирилган бўлади. Ушбу жиҳат, ҳар бир судья низо бўйича ҳақиқатан ҳам ўз фикрини билдиришини ва одатда амалда бўлганидек, раислик қилувчининг фикрига қўшилмаслигини таъминлайди. Шу билан бирга, судьялар ҳеч қандай иккиланишларсиз ўз фикрларини билдиришлари мумкин, чунки улар шифрланган бўлиб, раислик қилувчининг фикри билан рози бўлишнинг оқибатларидан қўрқмайдилар;

- виртуал суд жараёнида прокурорнинг иштироки иштирок этаётган прокурорнинг шахсини судьянинг шахсини шифрлаш каби амалга оширилиши фарқи билан таъминланади. Судья ва прокурорнинг эгасизлантириш суд жараёнида инсон омилининг йўқлигини таъминлайди. Прокурор судья билан суд залидан ташқарида ишни муҳокама қила олмайди, чунки у судьянинг шахсини билмайди. Ушбу омил коррупцияга қарши механизм бўлиб хизмат қилади ва судьянинг ишига ноқонуний аралашуш ҳамда унга прокуратура ёки бошқа органлар томонидан босим ўтказилишининг олдини олишга ёрдам беради.

Иқтисодий судларда суд жараёнини виртуаллаштириш даъвогарларнинг ташрифи вақтини ва харажатларини камайтиради, чунки бу ҳолда иштирокчи-

ларнинг шахсан ҳозир бўлиши шарт эмас. Иштирокчи исталган вақтда ва исталган жойда Интернетга уланган шахсий компьютер ёки мобил қурилмадан фойдаланган ҳолда ишда қатнашиши мумкин. Йўллардаги ва бошқа сабабларга кўра суд мажлисига кеч қолиш ҳолатлари камаяди. Виртуал судга кечикишнинг ягона сабаби, иштирокчининг жойлашган жойида Интернетнинг йўқлиги бўлиши мумкин. Бироқ Ўзбекистонда Интернет ва ахборот технологияларининг ривожланишини ҳисобга олган ҳолда, иштирокчининг шу сабабга кўра кечикиши сезиларли эмас.

Бундан ташқари, иқтисодий судларда судларни виртуаллаштириш орқали ушбу судларни моддий-техник жиҳатдан таъминлаш учун давлат ғазнасидан ажратиладиган бюджет маблағлари келажакда сезиларли даражада камаяди, чунки ҳудудларда судларнинг фактик жиҳатдан мавжудлиги зарур бўлмаслиги мумкин.

Фикримизча, суд жараёнларини виртуаллаштириш бўйича лойиҳа тўлиқ амалга оширилиши биноларни сақлаш ва техник хизмат кўрсатиш ходимларини қисқартириш имкониятини беради, бу эса, ўз навбатида, бюджет маблағларининг қисқаришига олиб келади.

Судларни виртуаллаштиришнинг юқорида тавсифланган концептуал тамойилларидан фойдаланиш, шубҳасиз, Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамиятида суд ишларини юритиш рейтингини оширади.

Энг муҳими, суд жараёнларини виртуаллаштириш карантин, эпидемия, пандемия ҳолатларида ҳам суд мажлисларини масофадан туриб (он-лайн режимда) амалга оширишга имкон беради.

Ушбу жараёнда махфийлик алоҳида аҳамият касб этади. Судьянинг кимлиги сир сақланиши керак, бу албатта судья фаолиятига аралашуш ва босим омилини бартараф этишга ёрдам беради. Виждонсиз суд жараёни қатнашчиси судья тўғрисидаги маълумотларни билганида, у албатта ишни ўзининг фойдасига коррупцион йўллар орқали ҳал қилиш мақсадида судья билан учрашиш имкониятини қидиради. Судьяларнинг анонимлиги суд тизимида ушбу салбий ҳолатларни олдини олишга ёрдам беради, агар судьянинг ўзи иштирокчилар билан алоқа ўрнатиш йўлини қидирмаса. Шу муносабат билан судьяга пора бериш тўғрисидаги ҳар қандай хабар судьянинг айбдор эканлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши керак, чунки судьянинг кимлигини унинг хоҳишисиз аниқлаш имконияти истисно қилинади.

Шифрлаш базаси махфийликнинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун ушбу база суд тизимидан ташқарида ишлаши керак. Судьялар ўртасида ишларни тақсимлаш судьянинг иш юкмасига қараб автоматик равишда амалга оширилади. Шу билан бирга, махфийликни сақлаш жуда муҳим: қайси иш кимга нисбатан чиқарилганлиги сир бўлиши керак. Шунинг учун шифрлаш иш автоматик равишда судьяга топширилган пайтдан бошланади. Судьянинг логини ҳар сафар автоматик равишда ўзгариши керак, акс ҳолда судья ўзини суд раисига танитиши мумкин. Махфийлик ҳолати ҳар қандай вазиятда ҳам процесснинг барча босқичларида қолиши керак.

Маълумотлар базасини автоматлаштириш ҳар қандай инсон омилини олдини олади. Бундай ҳолда база суд қарамоғига кирмайдиган техник марказ томонидан юритилиши лозим. Акс ҳолда, судья ёки бошқа манфаатдор шахс техник марказдан маълумотни олиб танишиши мумкин. Бундай ҳолда, техник марказ бирон бир куч ишлатар тузилмага кирмайдиган органнинг

таркибида бўлиши керак. Мазкур лойиҳани амалга ошириш кўп пулни, шунингдек кўп вақтни талаб қилмайди. Фикримизча, ушбу лойиҳани ҳозирги кунда, айниқса карантин шароитида синовдан ўтказиш мумкин.

Бундан ташқари, иқтисодий суд ишларини виртуаллаштириш судларда тез-тез учрайдиган баъзи салбий омилларни четлаб ўтишга имкон беради. Мисол учун, судларда, бир тарафнинг нутқи пайтида, бошқа тарафнинг вакиллари юз ифодасини ўзгартириб, бошларини силкитиб, бармоқларини кўрсатиб, жилмайиб, масхара қилиб ва турли тақлид ҳамда имо-ишоралардан фойдаланган ҳолда судьяга ёки қарама-қарши тарафга таъсир кўрсатишга ҳаракат қилишади. Ушбу ҳаракатлар бошқа тарафга салбий таъсир кўрсатиш ва суднинг эътиборини бошқа томонга йўналтириш учун амалга оширилади, суд жараёнидаги бу ҳаракат одоб-ахлоқ қоидаларига тўғри келмайди. Судья ҳам одамдир, шу сабабли ҳам у, албатта, ҳиссиётларга берилиб кетиши мумкин, айниқса у ҳали тажрибага эга бўлмаса, ва бунинг натижасида нотўғри қарор чиқариши мумкин. Виртуал суд муҳокамасининг афзалликларидан бири бу ҳиссиётларга берилмаслик бўлиб, бу фактларни ва умуман ишдаги ҳолатларни ҳуқуқий жиҳатдан совуққонлик билан баҳолаб боришга хизмат қилади.

Лойиҳани амалга ошириш учун, биринчи навбатда, виртуал суд залини яратиш, суд чатлари, пароллар, логинлар, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг мавжуд маълумотлар базаси билан интеграция қилиш ва бошқа техник жараёнлар билан боғлиқ техник ишларни амалга ошириш керак.

Агар чет эл тажрибасини синчковлик билан ўрганидан бўлсак, виртуал суд процедуралари аллақачон бир қатор мамлакатларда, масалан, Қозоғистон, Россия Федерацияси, Хитой, Ҳиндистон, АҚШ ва бошқа мамлакатларда амалиётда қўлланилаётганлигини гувони бўлишимиз мумкин.

Ушбу соҳадаги хорижий тажрибани ўрганиш мақсадида, биринчи навбатда, суд тизимларини ривожлантириш бўйича амалиёти Ўзбекистонга яқин мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиш тавсия мақсадга мувофиқ.

Қозоғистон. Бу борада қўшни Қозоғистоннинг тажрибаси ўрганиш мақсадга мувофиқ, чунки Қозоғистон бизга нафақат жуғрофий ва тарихий жиҳатдан яқин бўлиб, балки МДҲ мамлакатлари орасида Қозоғистон суд амалиётида рақамли жараёнларни виртуаллаштириш ва рақамлаштириш бўйича етакчи ўринларни эгаллайди.

Қозоғистон Республикаси Олий судининг раиси Ж. Асанов 2017-йилда суд залида иштирокчиларни тўплашни шарт бўлмаган виртуал суд ташкил этиш ҳақида топшириқ берган, деб хабар беради "Казинформ" [2].

Шундай қилиб, Қозоғистон суд тизими суд жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланиш ва рақамлаштиришни оммалаштириш доирасида қатор тадбирларни амалга оширмоқда. Илғор ИТ-технологияларидан кенг фойдаланиш, ахборот тизимларининг интеграцияси одил судловнинг тезкорлиги ва шаффофлигини жиддий равишда оширади. "Виртуал суд" лойиҳаси суд тизимининг илғор ИТ-технологияларидан бири саналади.

"Виртуал суд" пилот лойиҳаси "Электрон суд" лойиҳаси доирасида, Қозоғистон суд тизимини ривожлантиришнинг етти устувор йўналишларидан бири

сифатида бошланган. Бу низо тарафларига видеоалоқа орқали суд жараёнига тўғридан-тўғри боғланиш ва судга далилларни тақдим этиш имконини беради. Бунинг учун смартфонга "TrueConf" дастурини ўрнатиш кифоя қилади [3].

"Виртуал суд" лойиҳаси ишларни кўриб чиқишда қўлланилади ва агар судга келиш имкони бўлмаса, тарафларнинг суд жараёнида тўлиқ иштирок этишига имкон яратади. Бу, айниқса, ноқулай об-ҳаво шароитида ёки томонлардан бири бошқа шаҳар (вилоят, мамлакат)да истиқомат қилганда долзарб аҳамият касб этади. Агар илгари судда шахсан иштирок этиш талаб қилинган бўлса, энди суд мажлисни замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда масофадан туриб ўтказиш ҳуқуқи эга.

"Виртуал суд" мобил иловасининг афзалликларидан бири бу тезкорликдир. Мобил дастур уйда, офисда ва ҳатто саёҳат пайтида ҳам қўлланилиши мумкин. Терминал сифатида ишлай оладиган қурилма сифатида ҳар қандай мобил телефон, смартфон, планшет, компьютердан фойдаланиш мумкин, унга махсус "TrueConf" иловасини ўрнатиш кифоя қилади, бунинг асосий мезони Интернетдан фойдаланиш имконияти мавжудлигидир.

Суд мажлиси "Виртуал суд" мобил иловаси ёрдамида ўтказилиши учун тарафларнинг бири ишни кўраётган судьянинг номига илтимоснома билан мурожаат қилиши керак. Кейин суд котиби тарафга керакли соғламаларни ўрнатишга ёрдам беради. Ушбу дастур ҳар қандай ёшдаги одамлар учун қийинчилик туғдирмайди, улардан фойдаланиш осон. Белгиланган вақтда мобил телефонга оддий кўнгирак келиб тушади ва абонент суд мажлиси зали билан боғланади. Ягона шарт суд мажлисини ёзиб олишга рухсат бериш ҳисобланади [4].

"Telegram" ва "WhatsApp" мессенджерлари орқали суднинг электрон мулоқотини амалга ошириш суд ишларини юритиш жараёнида юзага келадиган муаммоларни тезда ҳал қилишга имкон беради. СМС-хабарлар орқали фуқаролар алоқа маълумотларни, ариза ва илтимосномалар намуналарини, давлат божларини тўлаш учун тўлов реквизитларини тезкор олиш имкониятига эга бўлишади.

Қозоғистон 2017 йилда судда виртуал иш юритишни бошлаган, бу вақтда Россияда бу имконият фақатгина муҳокама қилинаётган эди. Бу таниқли юрист Р.Бевзенконинг блогида умумий юрисдикция судларини ислоҳ қилиш истиқболлари тўғрисидаги муҳокама давомида айтиб ўтилиб, унда судья ишини автоматлаштириш, шу жумладан юқори турувчи судларнинг ҳуқуқий позицияларини рақамлаштириш орқали такомиллаштириш ҳақида сўз юритилиб, мазкур ислоҳот суд амалиётининг бир хиллигига ижобий таъсир кўрсатиши алоҳида таъкидланди [5].

Россия Федерацияси. Россиянинг ушбу соҳадаги тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатдики, Россия суд ҳамжамияти виртуал суд муҳокамаси масаласини аллақачон муҳокама қилган, аммо бундай лойиҳани жорий этиш фақат шу йилдан бошланган. Хусусан, 2020 йил апрел ойида биринчи марта Россия Федерацияси Олий судида онлайн суд мажлиси бўлиб ўтди.

Олий суд матбуот хизматида тушунтирилганидек, энди онлайн жараёнга жалб қилинган тарафлар ҳеч қарга боришлари шарт эмас, чунки суд мажлисига уй ёки офис орқали уланиб судда чиқиш қилиш мумкин бўлади.

Бунинг учун онлайн мажлис иштирокчилари судга ўз ваколатларини тасдиқловчи ариза ва ҳужжатларни олдиндан юборишлари ва ўзларининг шахсини “Давлат хизматлари портали” орқали тасдиқлашлари керак. Тасдиқлашдан сўнг, улар ишни кўриб чиқаётган Олий суднинг виртуал суд залига ҳаволани олишади.

60-КГ20-2-сонли иш бўйича суд мажлиси шу тарзда давом этди. Низони кўриб чиқиш бир соатдан камроқ вақт давом этди ва мажлиснинг ўзини YouTube орқали кўриши мумкин бўлди. Тарафларга ўзларини таништириш ва шахсларини тасдиқловчи ҳужжат (паспорт)ни камерга кўрсатиш илтимос қилинди.

Процессуал ҳуқуқлар одатий тушунтирилгандан сўнг, тарафларда ҳеч қандай рад этишга асослар пайдо бўлмаган. “Ҳайъат бу ишни веб-видеоконференцалоқа орқали кўриб чиқишга қарор қилди”, - деди суд тарафларнинг розилигини олгандан сўнг ҳамда тарафлардан илтимосномалар бор-йўқлигини сўради ва бошқа шахслар бўлмаган тақдирда ишни кўриб чиқишга аниқлик киритди. Кейин мажлис одатий режимда давом эттирилди [6].

Ҳитой. Онлайн-суд технологиясини синаб кўриш Хитойда 2015 йилдан бери давом этмоқда. Мазкур жараён Хитойнинг Хуанчжоу шаҳридан бошланиб, 2019 йил 28 июнда эса Хитой Олий суди куйидаги пресс-релизни чиқарди:

“Пекин Интернет-суди пайшанба куни дунёда биринчиларда бўлиб сунъий интеллектга эга виртуал судья (AI-судья) билан суд ишларини юритишнинг онлайн марказини ишга туширди.

Нутқ ва тасвир синтези интеллектуал технологиялари асосида ишлаб чиқилган AI-судья судьяларга вақти-вақти билан тақдорланадиган асосий ишларни, шу жумладан даъво аризасини олишга ёрдам беради ва шу билан профессионал амалиётчиларга суд жараёнларига эътибор қаратишларига имкон беради.

Виртуал судьянинг овози, юз ифодалари ва ҳаракатлари ҳақиқий одамдан кўчирилган. Шунингдек, у фойдаланувчиларга онлайн суд платформасини ишлатишда ёрдам бериш орқали суд жараёни бўйича кўрсатмаларни тақдим қилиши мумкин.

Янгилик суд ишлари сифати ва самарадорлигини ошириши кутилмоқда. Технология ривожланиб боргани сари, AI-судья профессионал суд билимлари ва ҳақиқий судьяларнинг кўрсатмаларига асосланган фойдаланувчилар билан ақлли савол-жавобларни амалга оширишга қодир бўлган ёрдамчи ролини ўйнайди” [7].

Дубай (БАА). Юқорида айтиб ўтилганларга қўшимча равишда шуни ишонч билан таъкидлашимиз мумкинки, Дубай (БАА) судлари биринчи марта 2020 йил 19 апрелдан бошлаб масофавий равишда суд мажлисларини ўтказишни бошладилар. Видеоконференцалоқа режимдаги мажлислар барча инстанцияларда, шу жумладан биринчи инстанция, апелляция ва кассация судларида бўлиб ўтади.

Мажлис иштирокчилари, шу жумладан судьялар, суд мажлиси котиблари ва адвокатлар, уйдан чиқмасдан қатнашишлари мумкин, бу эса ҳар кимга корона-вирус пандемиясидан ҳимояланишга ёрдам беради. Судлар жиноят ишларидан ташқари барча ишларни соат 08:00 дан 10:30 гача кўриб чиқади.

Барча манфаатдор тарафлар Дубай судларининг расмий веб-сайтида рўйхатдан ўтиши, тингловчилар жадвалини текшириши ва камера белгисини босиш орқали керакли мажлисга уланиши мумкин.

Шубҳасиз, “виртуал” суд мажлисларини ўтказиш ҳудудий тўсиқларни йўқ қилади, уларни енгиш учун сарф қилинадиган вақт ва моддий ресурсларни тежайди ва одил судловга бирон-бир тўсиқларсиз ва қулай тарзда эришишни таъминлайди. Судлар ишида замонавий технологиялардан фойдаланиш ижобий натижалар бермоқда ва илғор технологияларнинг жорий этилиши суд ишларини юритиш жараёнини автоматлаштиришга имкон беради [8].

Суд муҳокамаларини виртуаллаштиришдан ташқари, бизнинг фикримизча, иқтисодий судлар тизимида шаффофлик (transparency) тамойили жорий этилиши керак. Ушбу тамойилни амалга ошириш механизми судлар томонидан чиқарилган барча суд қарорларини автоматик равишда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ягона порталининг “Иқтисодий судлар қарорлари банки” бўлимида очик ва бепул эълон қилиш тизимини жорий этиш ҳисобланади.

Агар биз суд тизимининг яхлитлиги нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Конституциявий суд, Олий суд ва бутун суд тизимининг ташкил этилган кундан бошлаб қабул қилинган барча қарорларига **шаффофлик тамойилини** жорий этиш, яъни уларни рақамли форматга ўтказиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди ва бошқа судларнинг расмий сайтыда эълон қилиш тақлиф қилинади.

Архивда сақланаётган суд ишлари материаллари билан танишиш учун шахсларнинг ҳуқуқлари бузилишини истисно этадиган шароитларни яратиш учун суд архивлари тизимини электрон шаклда шакллантиришни, шу жумладан судларда архивга тақдим этиладиган амалдаги суд ҳужжатлари ва доимий сақланадиган ишларни сканерлаш учун махсус жойлар яратишни бошлаш керак.

Шу муносабат билан суд тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини, суд ҳужжатларини мажбурий ижро этиш тизимини ва суд-экспертиза фаолиятини тезкор равишда жорий этиш зарур, бу уларнинг ривожланишида инновацион ёндашувни шакллантиришга, шунингдек одил судловни амалга ошириш сифати ва муддатлари, суд экспертлари томонидан амалга ошириладиган экспертизаларнинг сифати ва тезлигини оширишга имкон беради, суд қарорларининг самарали ижро этилишини таъминлайди.

Биз томонимиздан Ўзбекистон қонунчилигига тақлиф қилинаётган тамойилларни амалга ошириш, шунингдек суд тизимини ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар, хусусан, суд тизимини виртуаллаштириш ҳамда суд қарорларини Интернетга жойлаштириш ва ушбу қарорлардан фойдаланишни таъминлаш тизимини такомиллаштириш суд ҳокимиятининг моддий-техник базасини сезиларли даражада мустаҳкамлашни талаб этади.

Бизнинг фикримизча, ушбу лойиҳани техник жиҳатдан амалга оширишга қараганда уни тарғиб қилиш мураккаброқ бўлиб, мазкур лойиҳани амалга оширишдан кўра анча кўпроқ вақт талаб этади.

Лойиҳани амалга оширишнинг дастлабки босқичида, юқоридаги тақлифларни амалга ошириш аъъанавий суд ишларини юритиш билан ҳамоҳанг равишда амалга оширилиши мумкин, аммо энг қисқа вақт давомида рақамлаштириш ва виртуаллаштиришга ўтиш муҳим шарт бўлиши керак. Акс ҳолда, ушбу тамойиллар аъъанавий суд процессига муқобил бўлиб қолади.

Бундан ташқари, юридик аҳамиятга эга электрон ҳужжат айланишига ўтиш бўйича чора-тадбирларни

ишлаб чиқиш доирасида иқтисодий судларнинг судьялари учун суд ҳужжатларини электрон рақамли имзо билан имзолаш имкониятини таъминлаш учун қонунни тайёрлаш ва қабул қилиш талаб этилади.

Суд тизимига замонавий ахборот технологияларини фаол ва зудлик билан жорий этиш, фикримизча, одил судловнинг очиклиги ва шаффофлигини таъминлаш, суд орқали ҳимояланиш конституциявий ҳуқуқини амалга ошириш, ишларни ва низоларни кўриб чиқиш вақтини мақбуллаштириш, иш юритуви тугалланмаган ишлар сонини камайштириш ва ҳужжатларни йўқотиш ҳолатларини истисно қилиш, судлар аппарати фаолиятининг сифати ва самарадорлигини ошириш, шунингдек маълумотлардан қулай ва тезкор равишда фойдаланиш учун шароит яратишга қаратилган асосий чора-тадбирлардан бири бўлиши керак.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, давлатнинг асосий мақсадларидан бири мамлакатда инсон ҳуқуқлари, фуқаролик ва сиёсий эркинликларини тўлиқ таъминлашга имкон берадиган ривожланган фуқаролик жамияти ва барқарор демократияни барпо этиш ҳисобланади. Шу муносабат билан одил судлов сифатини ошириш, суд ишларини юритишни такомиллаштириш ҳамда уни давлат ва жамиятнинг замонавий воқеликлари ва эҳтиёжларига доимий равишда мослаштириш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши Ўзбекистонда олиб борилаётган демократик жараённинг ажралмас қисми бўлиши керак.

Тақлиф қилинаётган чора-тадбирлар мажмуи уларнинг қўллаш жараёни тўғри ташкил этилганда Ўзбекистонда суд ишларини юритишни ривожлантиришга ёрдам беради, бу эса, ўз навбатида, кучли ички иқтисодиётни шакллантиришда ва Ўзбекистон аҳолисининг турмуш фаровонлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати:

1. «Ўзбекистонда 2020 йил Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили деб эълон қилинди» номли мақола. Тошкент, Ўзбекистон. 24/01/2020. UzDaily.uz
2. Астана, «КАЗИНФОРМ». 26/01/2018. www.inform.kz.
3. Любовь Доброта. Виртуальный суд. Казахстанская правда. 29/11/2018.
4. Лях Н.С. Мобильное приложение «Виртуальный суд». 17/07/2019. www.zakon.kz.
5. Виртуал суд, Қозоғистон. 23/10/2018. www.kazpravda.kz/news.
6. «РИА Новости» Россия Федерацияси Олий судининг матбуот хизматида иқтибос келтирган ҳолда. 21/04/2020. <https://ria.ru>
7. Пекинский интернет-суд задействовал виртуального судью с искусственным интеллектом. Пекин, Синьхуа. 28/06/2019. Russian.News.cn.
8. Наталья Реммер. В Дубае заработал виртуальный суд. Дубай, ОАЭ. 19/04/2020. Gulf News.

О.Оқюлов,

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, юридик фанлари доктори, ТДЮУ профессори

МАДАНИЙ ҚАРОҚЧИЛИК ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ТИЗИМИ СИФАТИДА

Аннотация: ушбу илмий мақолада маданий қароқчиликнинг ҳуқуқбузарлик тизими сифатидаги моҳияти таҳлил этилади. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларга, мулк ҳуқуқларга ва шахсий ҳуқуқларга тажовуз сифатидаги хусусиятларнинг намоён бўлиши ўрганилади. Саноат мулки, муаллифлик ҳуқуқи, шахсийлаштириш воситаларига нисбатан содир этилган маданий қароқчилик ҳаракатларни малакаловчи белгилар очиб берилади. Маданий қароқчиликка қарши барча юридик воситалар билан миллий ҳуқуқ сегментида тизимли, комплекс кураш олиб бориш зарурати асослаб берилади.

Калит сўзлар: маданий қароқчилик, плагиат, контрафакт товар, мутлақ ҳуқуқлар, интеллектуал мулк объектларига нисбатан мулк ҳуқуқлар, интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий ҳуқуқлар, Париж конвенцияси, Берн конвенцияси.

Аннотация: в данной научной статье анализируются особенности пиратства в сфере интеллектуальной собственности как система правонарушений. Раскрывается специфика проявления пиратства как посягательство исключительных, имущественных, личных прав правообладателей на различные объекты интеллектуальной собственности. Особое внимание уделено на квалификационные признаки неправомерных действий пиратов в сфере промышленной собственности, авторского права, права на средства индивидуализации. Аргументируется необходимость системной и комплексной борьбы с применением всего арсенала юридических средств против пиратства в сегменте национального права.

Ключевые слова: пиратство, плагиат, контрафактные товары, исключительные права, имущественные права на объекты интеллектуальной собственности, личные права на объекты интеллектуальной собственности, Парижская конвенция, Бернская конвенция.

Abstract: This research paper analyzes the features of piracy in the field of intellectual property as a system of offenses. The specifics of manifestation of piracy as an infringement of exclusive, property, personal rights of right owners to various intellectual property objects are revealed. Special attention is paid to the qualifying characteristics of illegal acts of pirates in the field of industrial property, copyright, the right to means of individualization. The need for a systematic and comprehensive fight against the use of the entire arsenal of legal means against piracy in the segment of national law is argued for.

Keywords: piracy, plagiarism, counterfeit goods, exclusive rights, property rights to intellectual property objects, personal rights to intellectual property objects, Paris Convention, Berne Convention.